२१

उत्तरकृदन्तम्

प्रस्तावना

अस्मिन् पाठे उत्तरकृदन्तस्थसूत्राणाम् व्याख्यानम् करिष्यते। तत्रादौ तुमुन्प्रत्ययविषये चर्चा करिष्यते। ततः भावार्थे घञ्प्रत्ययः कथं विधीयते इति वक्ष्यते। तुमुन्नन्तशब्दः अव्ययम्। घञन्तशब्दः पुंलिङ्गकः। ततः अच् -अप् -नङ् -कि इत्येतेषाम् प्रत्ययानां प्रयोगः प्रदर्शयिष्यते। ततः स्त्रीत्वविशिष्टे भावे कर्तृभिन्नकारके च क्तिन् -अ -युच् इत्यादीनाम् प्रत्ययानाम् प्रयोगः कथं भवति इति कथयिष्यते। पूर्वं भवन्तः कर्तरि कर्मणि च क्तप्रत्ययो भवति इति ज्ञातवन्तः। अधुना नपुंसके भावेऽपि क्तप्रत्ययो भवति इति ज्ञास्यन्ति। अन्ते क्त्वा -ल्यप् -णमुल् इत्येतेषाम् प्रत्ययानाम् विषये चर्चापि विधास्यते।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- कस्मिन्नर्थे तुमुन्प्रत्ययस्य प्रयोगो भवति इति ज्ञास्यति।
- भावे घञ्प्रत्ययो भवति इति सविस्तरम् ज्ञास्यति।
- अच् -अप् -नङ् -कि इत्येतेषाम् प्रत्ययानां प्रयोगान् अधिगमिष्यति।
- स्त्रीत्वविशिष्टे भावे कर्तृभिन्नकारके च के प्रत्ययाः भवन्ति इत्यधिगमिष्यति।
- भावेऽपि क्तप्रत्ययो भवति इति ज्ञास्यति।
- कथं क्त्वाप्रत्ययस्य प्रयोगः कथं च ल्यप्प्रत्ययस्य प्रयोगः इति ज्ञास्यति।
- आभीक्ष्ण्ये णमुल्प्रत्ययविधानम् ज्ञास्यति।

क्रियार्थायाम् क्रियायाम् धातोः तुमुन्प्रत्ययविधायकसूत्रम् प्रारभ्यते -

[२१.१] तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्॥ (३.३.१०)

सूत्रार्थः - क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदत्रयात्मकम्। अनेन सूत्रेण तुमुन् -ण्वुलौ प्रत्ययौ विधीयेते। तुमुन्ण्वुलौ (१/२) क्रियायाम् (७/१) क्रियार्थायाम् (७/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। भविष्यति गम्यादयः इत्यतः भविष्यति (७/१) इत्यस्य अनुवृत्तिर्भवति। तुमुन् च ण्वुल् च तुमुण्वुलौ इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः। क्रिया अर्थः (प्रयोजनम्) यस्याः सा

क्रियार्था, तस्याम् क्रियार्थायाम् इति बहुव्रीहिसमासः। कस्याश्चित् क्रियायाः सिद्धौ यदा अपरा क्रिया क्रियते तदा सा क्रिया पूर्वक्रियायाः कियार्था क्रिया इत्युच्यते। यथा भोक्तुम् व्रजति इत्यत्र भोजनक्रिया, गमनक्रिया चेति क्रियाद्वयम् अस्ति। तत्र च भोजनक्रियायै गमनक्रिया क्रियते। अतः गमनक्रिया भोजनक्रियायाः क्रियार्था क्रिया इति गमनक्रिया क्रियार्था क्रिया इत्युच्यते। सूत्रार्थस्तावत् - क्रियार्थायाम् क्रियायाम् उपपदे सति अर्थात् समीपे उच्चारितायाम् सत्याम् धातोः परौ तुमुन् -ण्वुलौ प्रत्ययौ भवतः भविष्यत्कालवृत्तित्वविवक्षायाम् इति। तुमुनः नकारः इत्संज्ञकः, मकारोत्तरवर्ती उकारश्च उच्चारणार्थः। तुम् -इत्येव शिष्यते। ण्वुलः लकारः हलन्त्यम् इत्यनेन इत्संज्ञकः, णकारश्च चुटू इत्यनेन। तेन वुमात्रमवशिष्यते। अनेन सूत्रेण विहितौ प्रत्ययौ कृत्संज्ञकौ भवतः, कृदतिङ् इत्यधिकारे पाठात्। तयोश्च ण्वुल्प्रत्ययः कर्त्रर्थे विधीयते। अव्ययकृतो भावे इति भाष्यवचनात् तुमुन्प्रत्ययः भावे भवति।

उदाहरणम् - कृष्णं द्रष्टुं याति। कृष्णं दर्शको याति।

सूत्रार्थसमन्वयः - तुमुन्प्रत्ययस्य उदाहरणम् - कृष्णं द्रष्टुं याति इत्यत्र दर्शनक्रियायै गमनक्रिया क्रियते। अतः गमनक्रिया दर्शनक्रियायाः क्रियार्था क्रिया। सा च क्रियार्था क्रिया समीपे विद्यते इत्यतः प्रकृतसूत्रेण दृशिर् प्रेक्षणे (भ्वादि. परस्मै. अनिट्) इति धातोः भविष्यत्काले भाववाच्ये तुमुन्प्रत्यये अनुबन्धलोपे धातोश्च इरः लोपे दृश् तुम् इति जाते आर्धधातुकं शेषः इत्यनेन तुमः आर्धधातुकसंज्ञायाम् आर्धधातुकस्येड्वलादेः इत्यनेन इडागमे प्राप्ते धातोः अनुदात्तत्वात् एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इत्यनेन इण्निषेधः। ततः तुमुन्प्रत्ययः झलादिः अकित् चास्ति अतः तस्मिन् तुमुनि परतः सृजिदृशोर्झल्यमकिति इत्यनेन दृशः अमागमो अनुबन्धलोपश्च भवति। स च मित्त्वात् मिदचोऽन्त्यात्परः इत्यनेन अन्त्यादचः परो भवति। ततः दृ अ श् तुम् इति जाते इको यणचि इत्यनेन ऋकारस्य स्थाने रेफादेशे द्रश् तुम् इति जाते व्रश्चभ्रस्जादिसूत्रेण शकारस्य षकारे ष्टुना ष्टुः इति सूत्रेण ष्टुत्वे तकारस्य टकारे द्रष्टुम् इति जायते। ततः भाववाचकत्वात् औत्सर्गिके प्रथमैकवचने सुप्रत्यये कृन्मेजन्तः इत्यनेन मान्तकृदन्तशब्दत्वात् अव्ययसंज्ञायाम् अव्ययादाप्सुपः इत्यनेन सोः लुकि द्रष्टुम् इति रूपं सिध्यति। ततः अस्माद् वाक्यात् कृष्णकर्मक -भाविदर्शनक्रियार्थगमनक्रियावतः कर्तुः बोधः।

{सूत्रम्. **सृजिदृशोर्झल्यमकिति** (६.१.५८) = सृजिदृशोरमागमः स्याज्झलादावकिति।}

अत्र विशेषः - भट्टोजिदीक्षितादयः वदन्ति यत् समानकर्तृकत्वे सत्येव तुमुन्प्रत्ययस्य प्रयोगो भवति। अर्थात् तुमुन्नन्तधातोः कर्ता, क्रियार्थक्रियायाः कर्ता च समानो भवति चेत् तुमुन्प्रत्ययो भवति। अत एव कृष्णं द्रष्टुं याति इत्यत्र दर्शनक्रियायाः गमनक्रियायाः च कर्ता समानोऽस्ति इति हेतोः तुमुन्प्रत्ययो भवति। अनुजानीहि मां गन्तुम् इत्यत्र गमनकियायाः कर्ता अस्मद्, अनुजानीहि इत्यस्य च कर्ता युष्मद् इति कर्तृभेदः स्पष्ट एव। तस्मात् अनुजानीहि मां गमनाय इत्येव स्यात् न तु अनुजानीहि मां गन्तुम् इति।

ण्वुल्प्रत्ययस्य उदाहरणम् -

कृष्णं दर्शको याति इत्यत्र भविष्यत्कालिकदर्शनक्रियायै गमनक्रिया क्रियते। अतः गमनक्रिया दर्शनक्रियायाः क्रियार्था क्रिया। सा च क्रियार्था क्रिया समीपे विद्यते इत्यतः प्रकृतसूत्रेण दृशिर् प्रेक्षणे

(भ्वादि. परस्मै. अनिट्) इति धातोः भविष्यत्काले कर्तृत्ववाच्ये ण्वुल्प्रत्यये अनुबन्धलोपे धातोश्च इरः लोपे दृश् वु इति जाते युवोरनाकौ इत्यनेन वु इत्यस्य स्थाने अक इत्यादेशे दृश् अक इति जाते आर्धधातुकं शेषः इत्यनेन ण्वुलः आर्धधातुकसंज्ञायाम् पुगन्तलघूपधस्य च इत्यनेन लघूपधगुणे दर्शक इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमैकवचने सुप्रत्यये दर्शकः इति रूपं सिध्यति। अस्माद् च वाक्यात् कृष्णकर्मक -भाविदर्शनक्रियार्थगमनक्रियावतः कर्तुः बोधः। कृद्योगे कर्तृकर्मणोः कृति इत्यनेन अनुक्ते कर्मणि कृष्ण इत्यत्र षष्ठी प्राप्तास्ति। परन्तु अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः इत्यनेन तन्निषेधः। ततः कर्मणि द्वितीया इति द्वितीयविभक्तिः। ण्वुल्तृचौ इति सूत्रस्थण्वुल्प्रत्यये कृष्णस्य दर्शकः इति कर्मणि षष्ठी। तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् इत्यनेन ण्वुल्प्रत्यये तु कर्मणि द्वितीया यथा कृष्णं दर्शकः इत्यत्र। इति उभयोः ण्वुल्प्रत्यययोः विशेषः।

कालार्थेषु उपपदेषु धातोः तुमुन्प्रत्ययविधायकसूत्रम् प्रारभ्यते -

[२१.२] कालसमयवेलासु तुमुन्॥ (३.३.१६७)

सूत्रार्थः - कालार्थेषु उपपदेषु तुमुन्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकमस्ति। अनेन सूत्रेण तुमुन्प्रत्ययो विधीयते। कालसमयवेलासु (७/३) तुमुन् (१/१) इति सूत्रगतपदानां विभक्तिनिर्देशः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। कालश्च समयश्च वेला च कालसमयवेलाः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः, तासु कालसमयवेलासु। कालः, समयः, वेला चेति पर्यायवाचिशब्दग्रहणम् कालवाचिशब्दानाम् उपलक्षणार्थम्। तेन अवसरादिकालवाचिशब्दानामपि ग्रहणम् भवति। सूत्रार्थस्तावत् काल -समय -वेलादिकालवाचकशब्देषु उपपदेषु धातोः तुमुन्प्रत्ययः परो भवति। तुमुन्प्रत्ययः पूर्ववत् अव्ययकृतो भावे इति वचनानुसारं भावार्थे भवति। भावश्च अद्रव्यम् भवति अतः तुमुन्नन्तात् केवलम् औत्सर्गिकम् एकवचनमेव भवति। ततः कृन्मेजन्तः इत्यनेन अव्ययसंज्ञायाम् अव्ययादाप्सुपः इत्यनेन सोः लोपो भवति। अनेन सूत्रेण विहितः प्रत्ययः कृदतिङ् इति कृत्संज्ञकः भवति।

उदाहरणम् - कालः समयो वेला वा भोक्तुम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - प्रस्तुते उदाहरणे - कालसमयवेलाशब्देषु उपपदेषु भुज पालनाभ्यवहारयोः (रुधादि. परस्मै. अनिट्) इति धातोः प्रकृतसूत्रेण भावे तुमुनि अनुबन्धलोपे तुमुनः आर्धधातुकत्वात् आर्धधातुकस्येड्वलादेः इत्यनेन इडागमे प्राप्ते एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इति तन्निषेधे लघूपधगुणे चोः कुः इति जकारस्य गकारे खरि च इति गकारस्य ककारे भोक्तुम् इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमैकवचने सुप्रत्यये कृन्मेजन्तः इत्यनेन अव्ययसंज्ञायाम् अव्ययादाप्सुपः इति सोः लुकि भोक्तुम् इति रूपं सिध्यति। अत्र न भविष्यत्कालार्थः न वा क्रियार्था क्रियास्ति। अतः तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् इति पूर्वयोगेन तुमुन्प्रत्ययः अप्राप्तः। अतोऽयम् सूत्रारम्भः।

अवसरोऽयम् आत्मानं प्रकटयितुम् इत्युदाहरणान्तरम्।

अक्रियार्थोपपदार्थम् अग्रिमसूत्रमारभ्यते -

[२१.३] समानकर्तृकेषु तुमुन्॥ (३.३.१५८)

सूत्रार्थः - इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकमस्ति। अनेन सूत्रेण तुमुन्प्रत्ययो विधीयते। समानकर्तृकेषु (७/३) तुमुन् (१/१) इति सूत्रगतपदानां विभक्तिनिर्देशः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ इत्यतः इच्छार्थेषु (७/३) इति पदमनुवर्तते। समानः कर्ता येषां ते समानकर्तृकास्तेषु समानकर्तृकेषु इति बहुव्रीहिसमासः। समानकर्तृकशब्दस्य एककर्तृकः इत्यर्थः। सूत्रार्थस्तावत् - इच्छार्थेषु समानकर्तृकेषु उपपदेषु धातोः तुमुन्प्रत्ययः परो भवति। अनेन सूत्रेण विहितः प्रत्ययः कृदतिङ् इत्यनेन कृत्संज्ञकः भवति। तुमुण्वुलौ क्रियायाम् क्रियार्थायाम् इति पूर्वसूत्रेण क्रियार्थायाम् क्रियायाम् उपपदे तुमुन्प्रत्ययो विहितः, अनेन तु न तथा, अपि तु इच्छार्थकक्रियामात्रम् उपपदम् अस्ति चेदेव तुमुन्प्रत्ययो विधीयते।

उदाहरणम् - इच्छति भोक्तुम्। वष्टि भोक्तुम्। वाञ्छति भोक्तुम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - इच्छति भोक्तुम् इत्यत्र इच्छार्थकः इष्धातुः उपपदम् अस्ति। किञ्च इष्धातोः कर्ता, भुज्धातोः कर्ता च समान एव। अतः समानकर्तृकेषु तुमुन् इति प्रकृतसूत्रेण तुमुनि भोक्तुम् इति रूपं सिध्यति। प्रक्रिया तु पूर्वसूत्रे उक्तास्ति।

शक्नोत्यादिषु उपपदेषु धातोः तुमुन्प्रत्ययविधायकसूत्रम् आरभ्यते -

[२१.४] शक-धृष-ज्ञा-ग्ला-घट-रभ-लभ-क्रम-सहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन्॥ (३.४.६५)

सूत्रार्थः - शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु उपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकमस्ति। अनेन सूत्रेण तुमुन्प्रत्ययो विधीयते। शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु (७/३) तुमुन् (१/१) इति सूत्रगतपदानां विभक्तिनिर्देशः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। अस्तीति अर्थो येषां ते अस्त्यर्थाः, बहुव्रीहिः। शकश्च धृषश्च ज्ञाश्च ग्लाश्च घटश्च रभश्च लभश्च क्रमश्च सहश्च अर्हश्च, अस्त्यर्थाश्च तेषाम् इतरेतरयोगद्वन्द्वे, शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थाः तेषु शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु। सूत्रे कृतस्य अर्थग्रहणस्य सम्बन्धः अस्तिना सह। अतः आदौ बहुव्रीहिसमासः ततः द्वन्द्वसमासः विधेयः। सूत्रार्थो हि शक् -धृष् -ज्ञा -ग्लै -घट् -रभ् -लभ् -क्रम् -सह् -अर्ह् -अस्त्यर्थकधातुषु उपपदेषु धातुमात्रात् तुमुन्प्रत्ययो भवति इति। अनेन सूत्रेण विहितः प्रत्ययः कृत्संज्ञकः भवति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः -

तालिकया अस्य सूत्रस्य उदाहरणानि प्रस्तूयन्ते -

टिप्पणी

उपपदम्	तुमुन्नन्तशब्दः
शक् - शक्नोति	भोक्तुम्
धृष् - धृष्णोति	भोक्तुम्
ज्ञा - जानाति	भोक्तुम्
ग्लै - ग्लायति	भोक्तुम्
घट् - घटते	भोक्तुम्
आ -रभ् - आरभते	भोक्तुम्
लभ् - लभते	भोक्तुम्
प्र -क्रम् - प्रक्रमते	भोक्तुम्
सह् - सहते	भोक्तुम्
अर्ह् - अर्हति	भोक्तुम्
अस्त्यर्थधातवः	
अस् - अस्ति	भोक्तुम्
भू - भवति	भोक्तुम्
विद् - विद्यते	भोक्तुम्

अत्र शक्नोत्यादिषु उपपदेषु भुज्धातोः तुमुन्प्रत्ययः अनेन सूत्रेण विहितः। भोक्तुम् इति तुमुन्नन्तस्य प्रक्रिया पूर्वसूत्रे द्रष्टव्या।

[२९.५] पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु॥ (३.४.६६)

सूत्रार्थः - पर्याप्तिः पूर्णता। तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकम्। अनेन सूत्रेण तुमुन्प्रत्ययो विधीयते। पर्याप्तिवचनेषु अलमर्थेषु इति सूत्रगतपदच्छेदः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् इति सूत्रतः तुमुन् (१/१) इति पदस्य अनुवृत्तिर्भवति। पर्याप्तिः उच्यते यैः ते पर्याप्तिवचनाः तेषु पर्याप्तिवचनेषु। अलम् अर्थो येषां ते अलमर्थाः तेषु अलमर्थेषु इति बहुव्रीहिसमासः। सूत्रार्थस्तावत् पूर्णतावाचिषु सामर्थ्यवचनेषु अलमादिशब्देषु उपपदेषु धातोः तुमुन्प्रत्ययः परो भवति इति। प्रतिषेधार्थकेन अलम्शब्दयोगेन तुमुन्प्रत्ययो न भवति किन्तु क्वचित् कवीनाम् तथा प्रयोगो दृश्यते। यथा - अलमात्मानं खेदयितुम् (वेणी २.३)। अलं सुप्तजनं प्रबोधयितुम् (मृच्छकटिकम् ३)। अनेन सूत्रेण विहितः प्रत्ययः कृत्संज्ञकः भवति। पर्याप्तः, प्रवीणः, कुशलः, पटुः इत्यादयः पर्याप्तिवचनाः सामर्थ्यवचनाः उपपदशब्दाः।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - पर्याप्तो भोक्तुम्, प्रवीणः, कुशलः, पटुः इत्यादि। अत्र पर्याप्तः, प्रवीणः, कुशलः, पटुः इत्येते शब्दाः पूर्णतावाचिनः सामर्थ्यवाचिनश्च शब्दाः। अतः तेषु उपपदेषु सत्सु भुज्धातोः प्रकृतसूत्रेण तुमुन्प्रत्यये अनुबन्धलोपे धातोः लघूपधगुणे जकारस्य कुत्वे गकारे तस्य च चर्त्वे ककारे भोक्तुम् इति जायते। ततः कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा। तुमुन्प्रत्ययः अव्ययकृतो भावे इति वचनानुसारं भावार्थे भवति। भावश्च अद्रव्यम् भवति। अतः तुमुन्नन्तात् केवलम् औत्सर्गिकम् एकवचनमेव भवति। ततः कृन्मेजन्तः इत्यनेन अव्ययसंज्ञायाम् अव्ययादाप्सुपः इत्यनेन सोः लोपे भोक्तुम् इति रूपं सिध्यति।

पाठगतप्रश्नाः -१

१. तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् इत्यस्य कोऽर्थः।
२. कालसमयवेलासु तुमुन् इत्यस्य कोऽर्थः।
३. समानकर्तृकेषु तुमुन् इत्यस्य कोऽर्थः।
४. पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु इत्यस्य कोऽर्थः।
५. का क्रियार्था क्रिया।
६. तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् इत्यस्य किम् उदाहरणम्।
७. कालसमयवेलासु तुमुन् इत्यस्य किम् उदाहरणम्।
८. समानकर्तृकेषु तुमुन् इत्यस्य किम् उदाहरणम्।
९. पर्याप्तिः का।
१०. के पर्याप्तिवचनाः सामर्थ्यवचनाः उपपदशब्दाः।

इदानीम् घञ्विधायकसूत्राणि व्याख्यायन्ते। तत्रादौ भावे घञ्विधायकसूत्रम् प्रस्तूयते -

[२९.६] भावे॥ (३.३.१८)

सूत्रार्थः - सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् एकपदात्मकम्। अनेन सूत्रेण घञ्प्रत्ययो विधीयते। भावे इति सप्तम्येकवचनान्तम्। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। पदरुजविशस्पृशो घञ् इत्यतः घञ् (१/१) इति पदमनुवर्तते। सामान्यतया भावः, क्रिया इति समानार्थकः। किन्तु अत्र सूत्रे भावशब्दस्य सिद्धावस्थापन्ना क्रिया अर्थः। धात्वर्थः क्रिया द्विविधा भवति - सिद्धावस्थापन्नक्रिया साध्यावस्थापन्नक्रिया च इति। यत्र क्रियायाः क्रियान्तराकाङ्क्षा सा सिद्धावस्थापन्ना क्रिया। यथा - पाकः, त्यागः, भागः इत्यादिषु कृदन्तेषु धात्वर्थः सिद्धावस्थापन्ना क्रिया। यत्र च क्रियायाः क्रियान्तराकाङ्क्षा नास्ति सा साध्यावस्थापन्ना क्रिया। यथा - पचति, त्यजति भजति इत्यादिषु तिङन्तेषु

साध्यावस्थापन्ना क्रिया। सूत्रार्थस्तावत् - यदा धात्वर्थः सिद्धावस्थापन्ना क्रिया भवति तदा धातोः कृत्संज्ञकः घञ्प्रत्ययो भवति। यदा धात्वर्थः सिद्धावस्थापन्ना क्रिया तदा सा द्रव्यवत् भासते (कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते) अत एव लिङ्गसंख्यायोगो भवति। घञः ञकारः हलन्त्यम् इत्यनेन इत्संज्ञकः, घकारश्च लशक्वतद्धिते इत्यनेन। अतः अकारमात्रं शिष्यते। घकारानुबन्धः चजोः कु घिण्ण्यतोः इत्यादिना घित्कार्यार्थः। ञकारानुबन्धश्च अत उपधायाः इति वृद्ध्यर्थः। अनेन सूत्रेण विहितः प्रत्ययः कृत्संज्ञकः भवति।

उदाहरणम् - पाकः।

सूत्रार्थसमन्वयः - डुपचष् पाके (भ्वादि. उभय. अनिट्) इति धातोः सिद्धावस्थापन्नभाववाच्ये प्रकृतसूत्रेण घञि अनुबन्धलोपे पच् अ इति जाते ञित्वात् अत उपधायाः इत्यनेन उपधावृद्धौ पाच् अ इति जायते। ततः घित्त्वात् चजोः कु घिण्ण्यतोः इत्यनेन धातोः चकारस्य कुत्वे ककारे पाक इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ सकारस्य रुत्वे रेफस्य च विसर्गे पाकः इति रूपं सिध्यति। लिङ्गानुशासनात् घञन्तशब्दः पुंलिङ्गे प्रयुक्तो भवति। पाकः -पाकौ -पाकाः। एवम् अन्यत्र।

अधुना घञ्प्रत्ययविधायकम् अपरम् सूत्रम् आरभ्यते -

[२९.७] अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्॥ (३.३.१९)

सूत्रार्थः - कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदचतुष्टयात्मकम्। अनेन सूत्रेण घञ्प्रत्ययो विधीयते। अकर्तरि (७/१) च (अव्ययम्) कारके (७/१) संज्ञायाम् (७/१) इति सूत्रगतपदानां विभक्तिनिर्देशः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। पदरुजविशस्पृशो घञ् इत्यतः घञ् (१/१) इति पदमनुवर्तते। न कर्तरि अकर्तरि इति नञ्तत्पुरुषः। सूत्रार्थस्तावत् कर्तृभिन्ने कर्मकरणादिकारके वाच्ये धातोः परः घञ्प्रत्ययो भवति संज्ञाविषये। सूत्रस्थस्य संज्ञाशब्दस्य रूढशब्दः अर्थः। अनेन सूत्रेण विहितः प्रत्ययः कृदतिङ् इत्यनेन कृत्संज्ञकः भवति।

उदाहरणम् - रागः।

सूत्रार्थसमन्वयः - रज्यते अनेन इति रागः (रञ्जनद्रव्यम्)। अत्र करणकारकविवक्षायाम् रञ्ज रागे (भ्वादि. उभय. अनिट्/ दिवादि. उभय. अनिट्) इति धातोः घञि अनुबन्धलोपे धातोः नकारलोपं विधातुम् अग्रिमसूत्रमारभ्यते -

[२९.८] घञि च भावकरणयोः॥ (६.४.२७)

सूत्रार्थः - रञ्जेर्नलोपः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदत्रयात्मकम्। अनेन सूत्रेण नलोपः विधीयते। घञि (७/१) च (अव्ययम्) भावकर्मणोः (७/२) इति सूत्रगतपदानां विभक्तिनिर्देशः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः

(५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। रञ्जेश्च इत्यतः रञ्जेः (६/१) इति पदमनुवर्तते। श्नान्नलोपः इत्यतः नलोपः (१/१) इति पदमपि अनुवर्तते। भावश्च करणञ्च भावकरणे तयोः भावकरणयोः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः। नस्य लोपः नलोपः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। सूत्रार्थस्तावत् - भावार्थे करणार्थे च विहिते घञि प्रत्यये परतः रञ्ज्धातोः नकारस्य लोपः स्यात् इति। रञ्ज्धातौ वस्तुतः नकार एव अस्ति तस्यैव लोपो विधीयते सूत्रेणानेन। रञ्ज् इत्यत्र दृश्यमानः ञकारस्तु नश्चापदान्तस्य झलि इति परसवर्णे जातः।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वोक्तप्रकारेण रञ्ज्धातोः यो घञ् विहितः सः करणार्थे अस्ति इति हेतोः रन् ज् इत्यस्य नकारस्य लोपे रज् अ इति जायते। ततः घञः ञित्त्वात् अत उपधायाः इति उपधावृद्धौ चजोः कु घिण्ण्यतोः इत्यनेन जकारस्य कुत्वे गकारे राग् अ इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ रागः इति रूपं सिद्ध्यति। अत्रार्थे आचार्यप्रयोगः - तेन रक्तं रागात् इति।

अनया एव प्रक्रियया भावे इति योगेन भावार्थेऽपि रञ्ज्धातोः घञ्प्रत्यये रागशब्दस्य निष्पत्तिर्भवति। तथा च उदाहरणम् - रञ्जनं रागः।

भावार्थे करणार्थे चैव रञ्ज्धातोः नकारस्य लोपो भवति नान्यस्मिन् अर्थे। यथा रज्यति अस्मिन् इति रङ्गः। अत्र अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् इति योगेन अधिकरणकारके घञ्प्रत्ययः। अतः न नलोपः।

अधुना घञः अपवादप्रत्ययस्य विधानं क्रियते -

[२९.९] एरच्॥ (३.३.५६)

सूत्रार्थः - इवर्णान्तादच्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् द्विपदात्मकम्। अनेन सूत्रेण अच्प्रत्ययो विधीयते। एः (५/१) अच् (१/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। भावे, अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् इत्युभयमपि सूत्रमनुवर्तते। इकारस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् रूपम् एः इति । एः इति धातोः विशेषणम्। अतः तदन्तविधौ इवर्णान्ताद् धातोः इति अर्थो लभ्यते। सूत्रार्थस्तावत् - इवर्णान्तात् धातोः घञ्प्रत्ययो परो भवति भावे अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्। भावे, अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् इत्यनयोः अपवादसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण विहितः प्रत्ययः कृदतिङ् इत्यनेन कृत्संज्ञकः भवति। अचः चकारस्य हलन्त्यम् इत्यनेन इत्संज्ञा। अतः अ -मात्रम् शिष्यते।

उदाहरणम् - चयः। क्षयः।

सूत्रार्थसमन्वयः - चयनं चयः। अत्र चिञ् चयने (स्वादि. उभय. अनिट्) इति धातुः इवर्णान्तः। भावार्थे भावे इति सूत्रेण घञि प्राप्ते तम् अपवादत्वेन प्रबाध्य प्रकृतसूत्रेण अच्प्रत्यये अनुबन्धलोपे अकारे अचः तिङ्शिद्भिन्नत्वात् आर्धधातुकसंज्ञायाम् सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन इकारस्य गुणे एकारे एचोऽयवायावः इत्यनेन एकारस्य स्थाने अयादेशे चय इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ चयः इति रूपं सिध्यति। अच्प्रत्ययान्तशब्दः पुंलिङ्गको भवति। एवमेव जिधातोः भावार्थे जयः इति रूपं भवति इत्येवं भावे उदाहरणम्।

अधुना कर्तृभिन्नकारकार्थे उदाहरणमालोच्यते। क्षियति निवसति अस्मिन्निति क्षयः। अत्र क्षि निवासगत्योः (तुदादि. उभय. अनिट्) इति धातोः अधिकरणकारकार्थे प्रकृतसूत्रेण अच्प्रत्ययः। जयति अनेन संसारम् इति जयः (महाभारतम्) इत्यत्र जि जये (भ्वादि. परस्मै. अनिट्) इति धातोः करणकारके प्रकृतसूत्रेण अच्प्रत्यये जयः इति रूपम्।

घञ्प्रत्ययापवादप्रत्ययविधायकम् अपरम् सूत्रमिदमारभ्यते -

[२९.१०] ऋदोरप्॥ (३.३.५७)

सूत्रार्थः - ऋवर्णान्तादुवर्णान्ताच्चाप्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकम्। अनेन सूत्रेण अप्प्रत्ययो विधीयते। ऋदोः (५/१) अप् (१/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। भावे, अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् इत्युभयमपि सूत्रमनुवर्तते। ऋच्च उश्च ऋदुः, तस्मात् ऋदोः इति समाहारद्वन्द्वेऽपि पुंस्त्वम्। ऋदुः इत्यत्र तपरो नास्ति किन्तु उच्चारणार्थः मुखसुखार्थो वा दकारो वर्तते। अतः तात् परः = तपरः इत्यनुसारम् उ इत्यनेन केवलम् उदन्तस्यैव ग्रहणम् न भवति किन्तु उवर्णान्तस्य ग्रहणम् भवति। ऋत् उ च उभयमपि धातोः विशेषणम् अस्ति। अतः तदन्तविधौ ऋदन्तात् उवर्णान्तात् च इत्यर्थलाभः। सूत्रार्थस्तावत् - ऋदन्तात् उवर्णान्तात् च धातोः परः अप्प्रत्ययो भवति भावे अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् इति। अपः पकारः हलन्त्यम् इत्यनेन इत्संज्ञको भवति। तेन अ इत्येव शिष्यते। घञबन्तः (लिङ्गानुशासनम् - २.३) इत्यनुसारम् अप्प्रत्ययान्तशब्दः पुंलिङ्गको भवति। पकारानुबन्धः अनुदात्तौ सुप्पितौ इति अनुदात्तस्वरार्थः। अनेन सूत्रेण विहितः प्रत्ययः कृदतिङ् इत्यनेन कृत्संज्ञकः भवति।

उदाहरणम् - करः। गरः। यवः। लवः।

सूत्रार्थसमन्वयः - करणं करः इत्यत्र कॄ विक्षेपे (तुदादि. परस्मै. अनिट्) इति धातुः ऋदन्तः। अतः प्रकृतसूत्रेण **भावार्थे** भावे इति सूत्रेण घञि प्राप्ते तम् अपवादत्वेन प्रबाध्य प्रकृतसूत्रेण अपि अनुबन्धलोपे अकारे अपः तिङ्शिद्भिन्नत्वात् आर्धधातुकसंज्ञायाम् सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन ऋकारस्य गुणे अकारे उरण् रपरः इति रपरत्वे अरि क् अर् अ इति जाते वर्णसम्मेलने कर इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ करः इति रूपं सिध्यति। कीर्यते अनेन इत्यर्थे करः इत्यत्र **करणार्थे** घञ्प्रत्ययः। गरणं गरः इति करणार्थकस्थले, गीर्यते इति गिरः (विषम्) इति कर्मार्थकस्थले च गॄ निगरणे इति धातोः प्रकृतसूत्रेण अप्प्रत्ययः।

उदन्तस्य उदाहरणम् - यवनं यवः। अत्र यु मिश्रणामिश्रणयोः (अदादि.परस्मै.) इति धातुः उवर्णान्तः। भावार्थे भावे इति सूत्रेण घञि प्राप्ते तम् अपवादत्वेन प्रबाध्य प्रकृतसूत्रेण अप्प्रत्यये अनुबन्धलोपे अकारे अपः तिङ्शिद्भिन्नत्वात् आर्धधातुकसंज्ञायाम् सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन उकारस्य गुणे ओकारे एचोऽयवायावः इत्यनेन ओकारस्य स्थाने अवादेशे यव इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ यवः इति रूपं

सिध्यति। यूयते पृथक्क्रियते तुषेभ्य इति यवः इत्यत्र कर्मणि अप्प्रत्ययः इति **ह्रस्वस्य** उकारस्य उदाहरणम्।

लवनं लवः। अत्र लूञ् छेदने (क्र्यादि.उभय.) इति धातुः ऊवर्णान्तः। भावार्थे भावे इति सूत्रेण घञि प्राप्ते तम् अपवादत्वेन प्रबाध्य प्रकृतसूत्रेण अप्प्रत्यये अनुबन्धलोपे अकारे अपः तिङ्शिद्भिन्नत्वात् आर्धधातुकसंज्ञायाम् सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन ऊकारस्य गुणे ओकारे एचोऽयवायावः इत्यनेन ओकारस्य स्थाने अवादेशे लव इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ लव इति रूपं सिध्यति। लूयते छिद्यते समुदायाद् इति लवः इत्यत्र कर्मणि अप्प्रत्ययः इति **दीर्घस्य** ऊकारस्य उदाहरणम्।

अधुना नङ्प्रत्ययविधायकसूत्रम् आरभ्यते -

[२९.११] यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्॥ (३.३.९०)

सूत्रार्थः - यज् याच् यत् विच्छ् प्रच्छ् रक्ष् इत्येतेभ्यः धातुभ्यः नङ्प्रत्ययः स्यात् भावे संज्ञाविषयककर्तृभिन्नकारके च।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण नङ्प्रत्ययो विधीयते। यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षः (५/१) नङ् (१/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। भावे, अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् इत्युभयमपि सूत्रमनुवर्तते। यजश्च याचश्च यतश्च विच्छश्च प्रच्छश्च रक्ष् चेति समाहारद्वन्द्वे यजयाचयतविच्छप्रच्छरक् तस्मात् यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षः। यजादिषु अकारः उच्चारणार्थः। सूत्रार्थस्तावत् यज् याच् यत् विच्छ् प्रच्छ् रक्ष् इत्येतेभ्यः धातुभ्यः परो नङ्प्रत्ययो भवति भावे अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्। नङः ङकारस्य इत्संज्ञा हलन्त्यम् इत्यनेन। ङकारानुबन्धः च्छ्वोः शूडनुनासिके च इत्यादिकार्यार्थः, तथा च विश्नः इत्यत्र लघूपधगुणनिषेधार्थः। याच्ञाशब्दं विहाय सूत्रे प्रयुक्ताः अन्ये नङन्ताः शब्दाः पुंलिङ्गका भवन्ति नङन्तः (लिङ्गानुशासनम् - ३९) इत्यनेन। याच्ञा स्त्रियाम् (लिङ्गानुशासनम् - ४०) इत्यनुसारम् याच्ञाशब्दः स्त्रीलिङ्गको भवति। अनेन सूत्रेण विहितः प्रत्ययः कृदतिङ् इत्यनेन कृत्संज्ञकः भवति।

उदाहरणम् - यज्ञः। याच्ञा। यत्नः। विश्नः। प्रश्नः। रक्ष्णः।

सूत्रार्थसमन्वयः - यजनम् यज्ञः इत्यत्र यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु (भ्वादि. उभय.) इति धातोः प्रकृतसूत्रेण भावे नङ्प्रत्यये यज् न इति जाते। धातोः अनिट्त्वात् नेट्। ततः स्तोः श्चुना श्चुः इत्यनेन श्चुत्वे नकारस्य ञकारे यज्ञ इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ यज्ञः इति रूपं सिध्यति। इज्यते इति यज्ञः इत्यत्र कर्मणि नङ्प्रत्ययः। प्रक्रिया तु पूर्ववत्।

याचनम् याच्ञा इत्यत्र टुयाचृ याच्ञायाम् (भ्वादि. उभय.) इति धातोः पूर्ववत् भावे नङि श्चुत्वे याच् ञ इति जाते स्त्रीत्वविवक्षायाम् अजाद्यतष्टाप् इत्यनेन टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे याच्ञा इति जायते। ततः अस्मात् आबन्तात् समुदायात् सुविभक्तौ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इत्यनेन सोः

लुकि याच्ञा इति रूपं सिध्यति। याच्धातुः सेट् अस्ति। अतः याच्धातोर्विहितस्य नङः इडागमे प्राप्ते नेड्वशि कृति इति तन्निषेधः।

यतनम् यत्नः इत्यत्र यती प्रयत्ने (भ्वादि. आत्मने.) इति धातोः प्रकृतसूत्रेण भावे नङि विभक्तिकार्ये यत्नः इति रूपम्।

विच्छनम् विश्नः इत्यत्र विच्छ गतौ (तुदादि.परस्मै.) इति धातोः प्रकृतसूत्रेण नङि विच्छ् न इति जाते विच्छधातुः सेट् अस्ति इति कृत्वा इडागमे प्राप्ते नेड्वशि कृति इति तन्ननिषेधः। ततः नङ् इति झलादि ङित् अस्ति इति हेतोः तस्मिन् नङि परतः च्छ्वोः शूडननुनासिके च इत्यनेन सतुकः छकारस्य स्थाने अर्थात् च्छ इत्यस्य स्थाने शकारादेशे विश् न इति जायते। ततः नङः आर्धधातुकत्वात् पुगन्तलघूपधस्य च इति प्राप्तस्य लघूपधगुणस्य क्ङिति च इत्यनेन निषेधः। तथा च स्तोः श्चुना श्चुः इति प्राप्तस्य श्चुत्वस्य शात् इति सूत्रेण निषेधः। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ विश्नः इति रूपं सिध्यति।

{सूत्रम्. **शात्** (८.४.४४) = शात्परस्य तवर्गस्य चुत्व न स्यात्।}

प्रच्छनम् प्रश्नः इत्यत्र प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् (तुदादि.परस्मै.) इति धातोः प्रकृतसूत्रेण नङि प्रच्छ् न इति जाते प्रच्छधातोः अनिट्त्वात् नेट्। ततः नङ् इति झलादि ङित् अस्ति इति हेतोः तस्मिन् नङि परतः च्छ्वोः शूडननुनासिके च इत्यनेन च्छ इत्यस्य स्थाने शकारादेशे प्रश् न इति जायते। ततः नङः ङित्वात् ग्रहिज्यादिसूत्रेण प्राप्तस्य सम्प्रसारणस्य प्रश्ने चासन्नकाले इत्यद्याचार्यनिर्देशात् निषेधः। ततः स्तोः श्चुना श्चुः इति प्राप्तस्य श्चुत्वस्य शात् इति सूत्रेण निषेधः। ततः प्रश्न इत्यस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ प्रश्नः इति रूपं सिध्यति।

रक्षणम् रक्ष्णः इत्यत्र रक्ष पालने (भ्वादि.परस्मै.) इति धातोः प्रकृतसूत्रेण नङि रक्ष् न इति जाते रक्ष् -धातोः अनिट्त्वात् नेट्। ततः नकारस्य रषाभ्यां नो णः समानपदे इति णत्वे विभक्तिकार्ये रक्ष्णः इति रूपं सिध्यति।

[२१.१२] उपसर्गे घोः किः॥ (३.३.९२)

सूत्रार्थः - उपसर्गे उपपदे घुसंज्ञकधातोः किप्रत्ययः स्यात् भावे संज्ञाविषयककर्तृभिन्नकारके च।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदत्रयात्मकम्। अनेन सूत्रेण किप्रत्ययो विधीयते। उपसर्गे (७/१) घोः (५/१) किः (१/१) इति सूत्रगतपदानां विभक्तिनिर्देशः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। भावे, अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् इत्युभयमपि सूत्रमनुवर्तते। उपसर्गे इति सप्तम्यन्तम् अतः तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् इत्यनुसारम् उपपदम् भवति। दाधाघ्वदाप् इत्यनेन दाधातोः धाधातोश्च घुसंज्ञा विधीयते। सूत्रार्थस्तावत् - भावार्थे संज्ञाविषयककर्तृभिन्नकारकार्थे च उपसर्गे उपपदे घुसंज्ञकाभ्याम् दाधाधातुभ्याम् किप्रत्ययः परे स्यात्। केः ककारः लशक्वतद्धिते इत्यनेन इत्संज्ञकः। तेन इकारमात्रम् शिष्यते। ककारानुबन्धः आतो लोप इटि च इति धातोः आकारलोपार्थः।

उदाहरणम् - उपाधिः।

सूत्रार्थसमन्वयः - उपाधीयते अनेन इति उपाधिः। अत्र उप - आङ् इति उपसर्गद्वयपूर्वकः डुधाञ् धारणपोषणयोः (जुहोत्यादि. उभय. अनिट्) इति धातुः अस्ति। अस्माद्धातोः करणकारकविवक्षायाम् प्रकृतसूत्रेण किप्रत्यये अनुबन्धलोपे उप आ धा इ इति जायते आतो लोप इटि च इत्यनेन धातोः आकारस्य लोपे उप आ ध् इ इति जाते उपपदमतिङ् इति उपपदसमासे समासत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इति प्रातिपदिकसंज्ञायाम् सुप्रत्यये उपाधिः इति रूपम् सिध्यति। क्यन्तो घुः (लिङ्गानुशासनम् - ४१) इत्यनुसारम् किप्रत्ययान्तशब्दः पुंलिङ्गको भवति।

विधानम् विधिः इत्यत्र भावे वि -उपसर्गपूर्वकात् धाधातोः किप्रत्ययः। विधीयते विधिः इत्यत्र कर्मणि किप्रत्ययः। विधत्ते विधिः इत्यत्र यद्यपि कर्तरि निषेधोऽस्ति तथापि बहुलग्रहणात् कर्तरि किप्रत्ययो भवति।

सन्धानम् सन्धिः इत्यत्र सम्पूर्वकात् धाधातोः किप्रत्ययो भावे।

पाठगतप्रश्नाः -२

११. कः भावः।

१२. भावे कर्तृभिन्नकारके च कः कृत्प्रत्ययः भवति।

१३. घञि च भावकरणयोः इति सूत्रेण किं विधीयते।

१४. चयः इत्यत्र कः कृत्प्रत्ययः केन च।

१५. ऋदोरप् इत्यस्य कोऽर्थः।

१६. प्रश्नः इत्यत्र कः प्रत्ययः केन।

१७. उपसर्गे घोः किः इत्यस्य कोर्थः।

१८. उपसर्गे घोः किः इत्यस्य उदाहरणम् किम्।

इतः परम् स्त्रियाम् इत्यधिकारे पठितानाम् कृत्प्रत्ययानाम् आलोचना आरभ्यते। तत्र च क्तिन् इति मुख्यम् सूत्रम् आदावेव प्रारभ्यते -

[२९.१३] स्त्रियां क्तिन्॥ (३.३.९४)

सूत्रार्थः - स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकम्। अनेन सूत्रेण क्तिन्प्रत्ययो विधीयते। स्त्रियाम् (७/१) क्तिन् (१/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। भावे, अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् इत्युभयमपि सूत्रमनुवर्तते। सूत्रार्थस्तावत् - स्त्रीत्वविशिष्टे भावार्थे संज्ञाविषयककर्तृभिन्नकारकार्थे च धातोः परः कृत्संज्ञकः क्तिन् प्रत्ययो भवति। क्तिनः

ककारनकारौ इतौ। तेन तिमात्रम् शिष्यते। नकारानुबन्धः स्वरार्थः। ककारानुबन्धः गुणनिषेधः, अनुनासिकलोपः, सम्प्रसारणम् इत्यादिकार्यार्थः। अनेन सूत्रेण विहितः प्रत्ययः कृदतिङ् इत्यनेन कृत्संज्ञकः भवति। भावे इति सूत्रम् सामान्यतः भावार्थे घञ्प्रत्ययस्य विधानं करोति परन्तु स्त्रीत्वविशिष्टे भावे प्रत्ययविधानम् अनेन क्रियते इत्येवम् अयम् क्तिन्प्रत्ययः घञपवादो भवति। यद्यपि एरच् ऋदोरप् इत्युभाभ्याम् विधीयमानौ प्रत्ययौ विशेषधातुविहितत्वात् घञपवादौ भवतः तथापि विप्रतिषेधन्यायेन तौ अपि बाधते अयम् प्रत्ययः।

उदाहरणम् - कृतिः। स्तुतिः

सूत्रार्थसमन्वयः - करणम् कृतिः इत्यत्र डुकृञ् करणे (तनादि. उभय) इति धातोः प्रकृतसूत्रेण क्तिन्प्रत्यये अनुबन्धलोपे कृ ति इति जाते कृधातोः अनिट्त्वात् नेट्। क्तिनः आर्धधातुकत्वात् सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन प्राप्तस्य गुणस्य क्तिनः कित्त्वात् क्ङिति च इति निषेधः। ततः कृति इति समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ मतिशब्दरूपवत् प्रक्रियया कृतिः इति रूपं सिध्यति। क्तिन्नन्तशब्दः क्तिन्नन्तः (लिङ्गानुशासनम् - ९) इत्यनेन स्त्रीलिङ्गको भवति। ष्टुञ् स्तुतौ (अदादि. उभय) इति धातोः क्तिन्प्रत्यये स्तुतिः इति रूपम् भवति। प्रक्रिया तु पूर्ववत् ज्ञेया। एवम् अन्यत्रापि। सेट्धातुभ्यः विहितस्य क्तिनः इडागमो न भवति तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च इति निषेधात्। यथा दीप्धातोः क्तिनि दीप्तिः इति रूपम्।

इदानीम् अप्रत्ययविधायकम् सूत्रमिदमारभ्यते -

[२९.१४] अ प्रत्ययात्॥ (३.३.१०२)

सूत्रार्थः - प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारः प्रत्ययः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण अ -प्रत्ययो विधीयते। अः (१/१) प्रत्ययात् (५/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। अ इत्यत्र लुप्तविभक्तिको निर्देशः। स्त्रियां क्तिन् इत्यतः स्त्रियाम् (७/१) इति पदमनुवर्तते। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। भावे, अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् इत्युभयमपि सूत्रमनुवर्तते। प्रत्ययात् इति धातोः विशेषणमस्ति इति हेतोः तदन्तविधौ प्रत्ययान्ताद् धातोः इत्यर्थलाभः। सूत्रार्थस्तावत् - प्रत्ययान्ताद् धातोः अ इति प्रत्ययः स्यात् स्त्रीत्वविशिष्टे भावार्थे संज्ञाविषयककर्तृभिन्नकारकार्थे च। यदा कस्माच्चित् धातोः सन् -यङादिप्रत्ययो भवति अथवा कस्माच्चित् प्रातिपदिकात् काम्यजादिप्रत्ययो भवति तदा सनाद्यन्ता धातवः इत्यनेन धातुसंज्ञा भवति। ततः तस्मात् धातोः स्त्रीत्वविशिष्टे भावार्थे संज्ञाविषयककर्तृभिन्नकारकार्थे च प्रकृतसूत्रेण अप्रत्ययो भवति। अयं प्रत्ययः क्तिन्प्रत्ययस्य अपवादः। अनेन सूत्रेण विहितः प्रत्ययः कृदतिङ् इत्यनेन कृत्संज्ञकः भवति।

उदाहरणम् - चिकीर्षा।

सूत्रार्थसमन्वयः - कर्तुमिच्छा चिकीर्षा इत्यत्र डुकृञ् करणे (तनादि. उभय) इति धातोः सनि प्रक्रियया चिकीर्ष इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य सनाद्यन्ता धातवः इत्यनेन धातुसंज्ञा भवति। ततः सन्प्रत्ययान्तात् चिकीर्ष इति धातोः स्त्रीत्वविशिष्टाभावार्थे प्रकृतसूत्रेण चिकीर्ष अ इति जाते अप्रत्ययस्य

आर्धधातुकं शेषः इत्यनेन आर्धधातुकसंज्ञायाम् अतो लोपः इति सन अकारलोपे चिकीर्ष् अ इति जायते। पुनः स्त्रीत्वविवक्षायाम् अजाद्यतष्टाप् इति टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे चिकीर्षा इति आबन्तशब्दात् ङ्याप्प्रातिपदिकात् इत्यधिकारसूत्रसहयोगेन प्रथमैकवचने सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे अपृक्तसकारस्य हल्ङ्यादिसूत्रेण लोपे चिकीर्षा इति रूपं सिध्यति। एवमेव पठितुम् इच्छा पिपठिषा इत्यादिरूपं सिध्यति।

{सूत्रम्. **अतो लोपः** (६.४.४८) = आर्धधातुकोपदेशे यददन्तं तस्यातो लोप आर्धधातुके।}

अप्रत्ययविधायकम् अन्यदपि सूत्रम् प्रारभ्यते -

[२९.१५] गुरोश्च हलः॥ (३.३.१०३)

सूत्रार्थः - गुरुमतो हलन्तात्स्त्रियामकारः प्रत्ययः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदत्रयात्मकम्। अनेन सूत्रेण अप्रत्ययो विधीयते। गुरोः (५/१) च (अव्ययम्) हलः (५/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। स्त्रियाम्, भावे, अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् इति सूत्राणि अधिकृतानि। अ प्रत्ययात् इत्यतः अ (१/१) इति पदम् अनुवर्तते। हलः इति धातोः विशेषणमस्ति। अतः तदन्तविधौ हलन्तात् धातोः इत्यर्थलाभः। गुरोः इत्यपि धातोः विशेषणमस्ति। परन्तु तदन्तविधिर्नभवति यतो हि हलन्तधातुः कदापि गुर्वन्तो न भवति। अतः गुरुमतः इति मत्वर्थीयवत् प्रयोगः। गुरु अस्य अस्तीति गुरुमान्। संयोगे गुरु, दीर्घञ्च इत्याभ्याम् सूत्राभ्याम् गुरुसंज्ञा भवति। गुरुसंज्ञकः वर्णः यस्मिन् धातौ वर्तते स धातुः गुरुमान् भवति। सूत्रार्थो हि - हलन्तात् गुरुसंज्ञकवर्णयुक्तात् धातोः परे अप्रत्ययो भवति स्त्रीत्वविशिष्टे भावार्थे संज्ञाविषयककर्तृभिन्नकारकार्थे च। अनेन सूत्रेण विहितः प्रत्ययः कृत्संज्ञकः भवति। अयं योगः क्तिन्प्रत्ययस्य अपवादः।

उदाहरणम् - ईहा।

सूत्रार्थसमन्वयः - ईह् चेष्टायाम् इति धातुः गुरुमान् अस्ति। हलन्तोऽपि अस्ति। अतः स्त्रीत्वविशिष्टभावार्थे प्रकृतसूत्रेण अप्रत्यये ईह् अ इति कृदन्तसमुदायो जाते। पुनः स्त्रीत्वविवक्षायाम् अजाद्यतष्टाप् इति टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे ईहा इति आबन्तशब्दात् प्रथमैकवचने सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे अपृक्तसकारस्य हल्ङ्यादिसूत्रेण लोपे ईहा इति रूपं सिध्यति।

डुकृञ् करणे (तनादि. उभय. अनिट्) इति धातोः हेतुमति च इति हेतुमण्णिचि अनुबन्धलपे वृद्धौ रपरत्वे कारि इति जाते सनाद्यन्ता धातवः इत्यनेन धातुसंज्ञायाम् प्रत्ययान्तत्वात् स्त्रीत्वविशिष्टभावार्थे अ प्रत्ययात् इत्यनेन अप्रत्यये प्राप्ते सूत्रमिदमारभ्यते -

[२९.१६] ण्यासश्रन्थो युच्॥ (३.३.१०७)

सूत्रार्थः - ण्यन्तात् धातोः आस्धातोः श्रन्थ्धातोश्च युच् -प्रत्ययः स्यात् स्त्रीत्वविशिष्टे भावार्थे संज्ञाविषयककर्तृभिन्नकारकार्थे च।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकम्। अनेन सूत्रेण युच्प्रत्ययो विधीयते। ण्यासश्रन्थः (५/१) युच् (१/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। स्त्रियाम्, भावे, अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् इति सूत्राणि अधिकृतानि। ण्यासश्रन्थः इति धातोः विशेषणमस्ति। णि (णिच् णिङ्) इति प्रत्यययोऽस्ति। अतः तदन्तविधौ ण्यन्ताद् धातोः इत्यर्थलाभः। आस्, श्रन्थ् इति धातू स्तः। सूत्रार्थस्तावत् ण्यन्ताद् धातोः आस्धातोः श्रन्थ्धातोश्च परे युच्प्रत्ययः स्यात् स्त्रीत्वविशिष्टे भावार्थे संज्ञाविषयककर्तृभिन्नकारकार्थे च। अनेन सूत्रेण विहितः प्रत्ययः कृत्संज्ञकः भवति। युचः चकारः इत्संज्ञकः हलन्त्यम् इत्यनेन। चकारानुबन्धः चितः इति अन्तोदात्तस्वरार्थः। अत्र स्वार्थिकणिच् हेतुमुण्णिच् इति उभयमि इष्टमस्ति। ण्यन्तधातुभ्यः अ प्रत्ययात् इति प्राप्तस्य अप्रत्ययस्य, आस्धातोः श्रन्थधातोः च गुरोश्च हलः इति प्राप्तस्य अप्रत्ययस्य बाधकोऽयम् योगः।

उदाहरणम् - कारणा। हारणा।

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वोक्तप्रकारेण कारि इति धातोः अप्रत्यये प्राप्ते तम् अपवादत्वेन प्रकृतसूत्रेण प्रबाध्य युचि अनुबन्धलोपे युवोरनाकौ इत्यनेन योः स्थाने अनादेशे कारि अन इति जाते णेरनिटि इति णेर्लोपे कार् अन इति जाते अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि इत्यनेन नकारस्य णकारादेशे अजाद्यतष्टाप् इत्यनेन टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे कारणा इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य आबन्तत्वात् सुप्रत्यये हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् इत्यनेन सोर्लुकि कारणा इति रूपम् जायते। एवमेव हृधातोः प्रक्रियया हारणा इति रूपम् सिध्यति।

अधुना भावार्थकक्तप्रत्ययः निरूप्यते -

[२९.१७] नपुंसके भावे क्तः॥ (३.३.११४)

सूत्रार्थः - क्लीबत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदत्रयात्मकम्। अनेन सूत्रेण क्तप्रत्ययो विधीयते। नपुंसके (७/१) भावे (७/१) क्तः (१/१) इति सूत्रगतपदानां विभक्तिनिर्देशः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। भावे इत्यनेन भावसामान्ये घञः विधानम्, स्त्रियां क्तिन् इत्यनेन स्त्रीत्वविशिष्टभावे क्तिनः विधानम् भवति। अतः पारिशेष्यात् पुंस्त्वविशिष्टभावे घञः विधानम् क्रियते सूत्रेणानेन। इतः पूर्वम् निष्ठाप्रत्ययविधायकस्थले भावार्थे क्तप्रत्ययस्य विधानम् कृतमस्ति। किन्तु तद् भूतकालविशिष्टभावे विहितम्। अत्र कालसामान्ये क्तप्रत्ययस्य विधानम् कृतमस्ति इति अस्ति विशेषोऽत्र। सूत्रार्थस्तावत् - नपुंसकत्वविशिष्टे भावार्थे कालसामान्ये धातोः परः क्तप्रत्ययः स्यात्। अनेन सूत्रेण विहितः प्रत्ययः कृदतिङ् इत्यनेन कृत्संज्ञकोऽपि भवति। क्तप्रत्ययस्य ककारः इत्संज्ञकः लशक्वतद्धिते इत्यनेन।

उदाहरणम् - हसितम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - हसितम् इत्यत्र हस हसने (भ्वादि. परस्मै. सेट्) इति धातोः नपुंसकत्वविशिष्टे भावार्थे प्रकृतसूत्रेण क्तप्रत्यये अनुबन्धलोपे आर्धधातुकं शेषः इत्यनेन क्तप्रत्ययस्य आर्धधातुकसंज्ञायाम् आर्धधातुकस्येड्वलादेः इत्यनेन इडागमे हसित इति जायते। ततः अस्य

समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ नपुसंकलिङ्गे सोरमादेशे अमि पूर्वः इति पूर्वरूपैकादेशे हसितम् इति रूपं सिध्यति। एवम् अन्यत्रापि।

नपुंसकत्वविशिष्टे भावार्थे ल्युट्प्रत्ययस्यापि विधानाय सूत्रमिदम् प्रारभ्यते -

[२९.१८] ल्युट् च॥ (३.३.११५)

सूत्रार्थः - क्लीबत्वविशिष्टे भावे ल्युट् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् द्विपदम्। अनेन सूत्रेण ल्युट्प्रत्ययो विधीयते। ल्युट् (१/१) च (अव्ययम्) इति सूत्रगतपदानां विभक्तिनिर्देशः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। नपुसंके भावे क्तः इत्यतः नपुंसके (७/१) भावे (७/१) इत्यनयोः पदयोरनुवृत्तिर्भवति। सूत्रार्थस्तावत् - नपुंसकत्वविशिष्टे भावार्थे धातोः परः ल्युट्प्रत्ययः स्यात्। अनेन सूत्रेण विहितः प्रत्ययः कृदतिङ् इत्यनेन कृत्संज्ञकोऽपि भवति। ल्युट्प्रत्ययस्य लकारः इत्संज्ञकः लशक्वतद्धिते इत्यनेन, टकारश्च हलन्त्यम् इत्यनेन। तेन यु -मात्रम् शिष्यते। ल्युटः टकारानुबन्धः टिड्ढाणञादिसूत्रेण ङीब्विधानाय, लकारानुबन्धश्च लिति इति आद्युदात्तस्वरार्थः।

उदाहरणम् - हसनम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - हसनम् इत्यत्र हस हसने (भ्वादि. परस्मै. सेट्) इति धातोः नपुसंकभावे प्रकृतसूत्रेण ल्युट्प्रत्यये अनुबन्धलोपे हस् यु इति जायते। ततः यु इत्यस्य स्थाने युवोरनाकौ इत्यनेन अन इत्यादेशे हस् अन इति जायते। अस्य च समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञा। ततः भावे ल्युडन्तः (लिङ्गानुशासनम् - ११९) इति वचनेन भावार्थे विहितः ल्युडन्तः शब्दः नपुंसकलिङ्गे प्रयुक्तो भवति तस्मात् नपुसंकलिङ्गे सुविभक्तौ सोरमादेशे अमि पूर्वः इति पूर्वरूपैकादेशे हसनम् इति रूपं सिध्यति। एवम् अन्यत्रापि।

[२९.१९] हलश्च॥ (३.३.१२१)

सूत्रार्थः - हलन्ताद्घञ्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकम्। अनेन सूत्रेण घञ्प्रत्ययो विधीयते। हलः (५/१) च (अव्ययम्) इति सूत्रगतपदच्छेदः। करणाधिकरणयोश्च इत्यतः करणाधिकरणयोः (७/२) इति पदमनुवर्तते। अवे स्तृस्त्रोर्घञ् इत्यतः घञ् (१/१) इति पदमनुवर्तते। पुंसि (७/१) संज्ञायाम् (७/१) घः (१/१) प्रायेण (३/१) इति पदमनुवर्तते। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। भावे, अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् इत्युभयमपि सूत्रमनुवर्तते। हलः इति धातोः विशेषणम् अस्ति। तेन तदन्तविधौ हलन्तात् धातोः इत्यर्थलाभः। सूत्रार्थस्तावत् - करणकारके अधिकरणकारके हलन्तात् धातोः घञ्प्रत्ययः परो भवति पुंस्त्वविशिष्टसंज्ञायाम् वाच्यायाम्। पुंसि संज्ञायाम् घः प्रायेण इति सूत्रेण प्राप्तस्य घप्रत्ययस्य अपवादोऽयं घप्रत्ययः। अनेन सूत्रेण विहितः प्रत्ययः कृदतिङ् इत्यनेन कृत्संज्ञकः भवति।

उदाहरणम् - रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः (दशरथनामधेयम्) अथवा रमते लोकोऽस्मिन्निति रामः दशरथनन्दनः।

सूत्रार्थसमन्वयः - रामः इत्यत्र रमु क्रीडायाम् इति हलन्तधातोः (भ्वादि. आत्मने. अनिट्) प्रकृतसूत्रेण अधिकरणकारके घञि अनुबन्धलोपे अत उपधायाः इत्यनेन धातोः उपधावृद्धौ राम इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ रामः इति रूपं सिध्यति।

पाठगतप्रश्नाः -३

१९. स्त्रीलिङ्गे भावे कः प्रत्ययः भवति।

२०. स्त्रियां क्तिन् इत्यस्य उदाहरणम् किम्।

२१. अ प्रत्ययात् इत्यस्य कोऽर्थः।

२२. गुरोश्च हलः इत्यस्य कोऽर्थः।

२३. ण्यासश्रन्थो युच् इत्यस्य कोऽर्थः।

२४. नपुंसके भावे क्तः इत्यस्य कोऽर्थः।

२५. ल्युट् च इत्यस्य कोऽर्थः।

२६. हलन्तात् धातोः घञ्प्रत्ययविधायकम् सूत्रम् किम्।

२७. चिकीर्षा इत्यत्र कः कृत्प्रत्ययः।

२८. कारणा, हारणा इत्यादौ कः कृत्प्रत्ययः।

२९. हसितम् इत्यत्र कः कृत्प्रत्ययः केन।

३०. हसनम् इत्यत्र कः कृत्प्रत्ययः केन।

३१. हलश्च इत्यस्य किम् उदाहरणम्।

इदानीम् अत्यन्तम् प्रसिद्धस्य क्त्वा -प्रत्ययस्य निरूपणं क्रियते -

[२९.२०] अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा॥ (३.४.१८)

सूत्रार्थः - प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदचतुष्टयात्मकम्। अनेन सूत्रेण क्त्वाप्रत्ययो विधीयते। अलंखल्वोः (७/२) प्रतिषेधयोः (७/२) प्राचां (६/१) क्त्वा (१/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। अलं च खलु च अलंखलू, तयोः अलंखल्वोः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः। अलंखल्वोः इति सप्तम्यन्तम् अस्ति। अतः तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् इत्यनुसारम्

उपपदम् अस्ति। सूत्रार्थस्तावत् - प्रतिषेधार्थे वर्तमानयोः अलंखल्वोः उपपदयोः धातोः परः क्त्वाप्रत्ययः स्यात् इति। अयं च अर्थः प्राचीनैः आचार्यैः आविष्कृतः, तेषां सम्मानाय सूत्रे आचार्येण पाणिनिना प्राचांग्रहणम् कृतम्। क्त्वा इत्यत्र ककारस्य इत्संज्ञा लशक्वतद्धिते इत्यनेन। तेन त्वा इत्येव शिष्यते। ककारानुबन्धः गुणवृद्धिनिषेधसम्प्रसारणादिकार्यार्थः। क्त्वातोसुन्क्वसुनः इत्यनेन क्त्वान्तस्य अव्ययसंज्ञा, किञ्च क्त्वाप्रत्ययः कृदतिङ् इत्यनेन कृत्संज्ञकः अपि। अव्ययकृतो भावे इत्यनेन अयम् प्रत्ययः भावे भवति।

उदाहरणम् - अलं दत्त्वा। पीत्वा खलु।

सूत्रार्थसमन्वयः - अलं दत्त्वा इति उदाहरणे अलम् इति निषेधार्थकम् अव्ययम् उपपदम् अस्ति। अतः डुदाञ् दाने (जुहोत्यादि. उभय. अनिट्) इति धातोः प्रकृतसूत्रेण भावे क्त्वाप्रत्यये अनुबन्धलोपे धातोः अनुदात्तत्वात् इण्निषेधे दो दद्घोः इत्यनेन दा इत्यस्य स्थाने दथ् इति सर्वादेशे खरि च इत्यनेन चर्त्वे अलम् दत्त्वा इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायाम् औत्सर्गिके प्रथमैकवचने सुविभक्तिर्भवति। क्त्वातोसुन्क्वसुनः इत्यनेन क्त्वान्तस्य अव्ययसंज्ञायाम् अव्ययादाप्सुपः इत्यनेन सोः लुक् किञ्च अव्ययत्वात् अलम् इत्यस्य पदान्तमकारस्य मोऽनुस्वारः इत्यनेन अनुस्वारे अलं दत्त्वा इति प्रयोगो भवति।

पीत्वा खलु इति उदाहरणे अलम् इति निषेधार्थकम् अव्ययम् उपपदम् अस्ति। अतः पा पाने (भ्वादि. परस्मै. अनिट्) इति धातोः प्रकृतसूत्रेण भावे क्त्वाप्रत्यये अनुबन्धलोपे धातोः अनुदात्तत्वात् इण्निषेधो भवति। ततः हलादिः कित् आर्धधातुकक्त्वाप्रत्ययः परोऽस्तीति कृत्वा घुमास्थागापाजहातिसां हलि इति सूत्रेण पा इत्यस्य आकारस्य स्थाने ईकारादेशे पूर्ववत् विभक्तिकार्ये पीत्वा खलु इति प्रयोगः सिध्यति।

अधुना क्त्वाप्रत्ययविधायकम् अतीव प्रसिद्धं सूत्रम् आरभ्यते -

[२९.२१] समानकर्तृकयोः पूर्वकाले॥ (३.४.२१)

सूत्रार्थः - समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकम्। अनेन सूत्रेण क्त्वाप्रत्ययो विधीयते। समानकर्तृकयोः (६/२ -निर्धारणे षष्ठी/सप्तमी) पूर्वकाले (७/१) इति सूत्रगतपदानां विभक्तिनिर्देशः। अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा इत्यतः क्त्वा (१/१) इत्यस्य अनुवृत्तिर्भवति। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। भावे, अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् इत्युभयमपि सूत्रमनुवर्तते। समानः कर्ता ययोः तौ समानकर्तृकौ तयोः समानकर्तृकयोः इति बहुव्रीहिसमासः। पूर्वश्चासौ कालः पूर्वकालः। सूत्रे अधिकृतस्य धातोः इत्यस्य धात्वर्थः इत्यर्थः। ततः धात्वर्थेन सह समानकर्तृकयोः, पूर्वकाले इत्यनयोः सम्बन्धः भवति। सूत्रार्थस्तावत् - समानकर्तृकयोः धात्वर्थयोः यः धात्वर्थः पूर्वकाले वर्तमानः तद्वाचकात् धातोः परः क्त्वाप्रत्ययः स्यात्। अनेन सूत्रेण विहितः प्रत्ययः कृदतिङ् इत्यनेन कृत्संज्ञकः भवति।

टिप्पणी

उदाहरणम् - भुक्त्वा व्रजति।

सूत्रार्थसमन्वयः - भुक्त्वा व्रजति इत्यत्र भोजनक्रिया गमनक्रिया चेति क्रियाद्वयमस्ति। तत्र च भोजनक्रिया पूर्वकालिका यतो हि कर्ता आदौ ताम् क्रियां करोति। अतः पूर्वकालिकभोजनक्रियावाचकात् भुज्धातोः (भुज पालनालव्यवहारयोः रुधादि. परस्मै. अनिट्) प्रकृतसूत्रेण क्त्वाप्रत्यये अनुबन्धलोपे चोः कुः इत्यनेन जकारस्य गकारे खरि च इत्यनेन गकारस्य ककारे भुक्त्वा इति जायते। ततः भुक्त्वा इत्यस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां औत्सर्गिके प्रथमैकवचने सौ तस्य च लुकि भुक्त्वा इति रूपम् सिध्यति। क्त्वाप्रत्ययः वलादिः आर्धधातुकः प्रत्ययः। अतः इडागमः लघूपधगुणश्च प्राप्तः। तत्र इटः एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इति निषेधः। क्त्वः कित्त्वात् क्ङिति च इति गुणनिषेधः। यत्र च अनेके धात्वर्थाः सन्ति। तत्रापि ये तावत् पूर्वकालिकाः धात्वर्थाः तद्वाचकेभ्यः धातुभ्यः क्त्वाप्रत्ययः भवति। तेन भुक्त्वा पीत्वा व्रजति इत्यादिप्रयोगाः सिध्यन्ति।

समासे क्त्वः स्थाने ल्यबादेशं विधातुम् सूत्रमिदमारभ्यते -

[२१.२२] समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्॥ (७.१.३७)

सूत्रार्थः - अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वो ल्यबादेशः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदचतुष्टयात्मकम्। अनेन सूत्रेण ल्यप् इत्यादेशो विधीयते। समासे (७/१) अनञ्पूर्वे (७/१) क्त्वः (६/१) ल्यप् (१/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। न नञ् अनञ् इति नञ्तत्पुरुषसमासः। अनञ् पूर्वम् (पूर्वपदम्) यस्मिन् सः अनञ्पूर्वः। तस्मिन् अनञ्पूर्वे इति बहुव्रीहिसमासः। अनञ्पूर्वे इति समासे इत्यस्य विशेषणमस्ति। अनञ् इति पर्युदासप्रतिषेधः। पर्युदासः सदृशग्राही। अतः नञ् इत्यनेन तद्भिन्नतत्सदृशस्यैव ग्रहणम्। नञ् इति अव्ययम्। तेन अनञ् इत्यनेन नञ्भिन्ननञ्सदृशस्यैव कस्यापि भिन्नस्य अव्ययस्य ग्रहणम् भवति। सूत्रार्थस्तावत् - यस्मिन् समासे नञ्भिन्ननञ्सदृशम् भिन्नम् कञ्चित् अव्ययम् पूर्वपदम् भवति तस्मिन् समासे उत्तरपदस्थस्य क्त्वः स्थाने ल्यप् इत्यादेशो भवति। क्त्वा आर्धधातुकः कित्प्रत्ययोऽस्ति। अतः तस्य स्थाने विधीयमानः ल्यबादेशोऽपि स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ इत्यनेन प्रत्ययः, कित्, आर्धधातुकः चास्ति। क्त्वातोसुन्क्वसुनः इत्यनेन क्त्वान्तस्य अव्ययसंज्ञा, अतः ल्यबन्तस्यापि अव्ययसंज्ञास्ति। ल्यपः प्रत्ययसंज्ञकत्वात् लशक्वतद्धिते इत्यनेन लकारस्य इत्संज्ञा, पकारस्य हलन्त्यम् इत्यनेन। तेन य -मात्रम् शिष्यते। ल्यपः अनेकाल्त्वात् अनेकाल्शित्सर्वस्य इत्येनन सर्वादेशः। पकारानुबन्धः पित्कार्यार्थः। लकारानुबन्धः लिति इति आद्युदात्तस्वरार्थः।

उदाहरणम् - प्रकृत्य।

सूत्रार्थसमन्वयः - (प्रकर्षेण कृत्वा) प्रकृत्य इत्यत्र डुकृञ् करणे (तनादि. उभय. अनिट्) इति धातोः पूर्वकाले समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यनेन क्त्वाप्रत्यय अनुबन्धलोपे क्त्वः आर्धधातुकत्वात् आर्धधातुकस्येड्वलादेः इत्यनेन इडागमे प्राप्ते एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इति तन्निषेधे कित्त्वात् आर्धधातुकगुणस्यापि निषेधे कृ त्वा इति जायते। ततः प्र इत्यव्ययेन सह कृत्वा इत्यस्य कुगतिप्रादयः इत्यनेन प्रादिसमासः। समासे प्र कृत्वा इत्यत्र प्र इति अव्ययम्। तच्च नञः भिन्नम्। अतः उत्तरदस्थस्य

क्त्वः स्थाने ल्यबादेशे अनुबन्धलोपे प्र कृ य इति जाते ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् इत्यनेन तुगागमे अनुबन्धलोपे कित्त्वात् आद्यन्तौ टकितौ इति परिभाषया अन्त्यावयवे प्र कृ त् य इति जायते। अस्य च समुदायस्य समासत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायाम् औत्सर्गिके प्रथमैकवचने सुविभक्तौ ल्यबन्तस्य अव्ययसंज्ञकत्वात् अव्ययादाप्सुपः इत्यनेन सोः लुकि प्रकृत्य इति रूपं सिध्यति।

अत्र विशेषः - धातुना सह यदा उपसर्गयोगो भवति तदा ल्यप्प्रत्ययः। केवलात् धातोस्तु क्त्वाप्रत्ययः इत्यस्ति विशेषः अत्र।

णमुल्प्रत्ययविधायकम् अग्रिमम् सूत्रम् प्रारभ्यते -

[२१.२३] आभीक्ष्ण्ये णमुल् च॥ (३.४.२२)

सूत्रार्थः - आभीक्ष्ण्ये द्योत्ये पूर्वविषये णमुल् स्यात् क्त्वा च॥

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदत्रयात्मकम्। अनेन सूत्रेण णमुल्प्रत्ययो विधीयते। आभीक्ष्ण्ये (७/१) णमुल् (१/१) च (अव्ययम्) इति सूत्रगतपदानां विभक्तिनिर्देशः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। समानकर्तृकयोः (७/२) पूर्वकाले (७/१) इति सूत्रमनुवर्तते। अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा इत्यतः क्त्वा (१/१) इति पदमनुवर्तते। अनेन सूत्रेण विहितः प्रत्ययः कृत्संज्ञकः भवति। अभीक्ष्णम् पुनः पुनः। अभीक्ष्णम् इत्यस्य भावः आभीक्ष्ण्यम् पौनःपुन्यम्। पौनःपुन्ये द्योत्ये समानकर्तृकयोः धात्वर्थयोः यः धात्वर्थः पूर्वकाले वर्तमानो भवति तद्वाचकात् धातोः परे णमुल्प्रत्ययः क्त्वाप्रत्ययः च स्यात्। णमुलः लकारः हलन्त्यम् इत्यनेन इत्संज्ञकः, णकारश्च चुटू इत्यनेन। उकारश्च उच्चारणार्थः। तेन अम् -मात्रम् शिष्यते। णकारानुबन्धः वृद्धियुगागमाद्यर्थः। लकारानुबन्धः लिति इति उदात्तस्वरार्थः।

उदाहरणम् - स्मारम् स्मारम् नमति शिवम्। अत्र स्मृ चिन्तायाम् (भ्वादि. परस्मै. अनिट्) इति धातुः, नम् (णम प्रह्वत्वे शब्दे च, भ्वादि. परस्मै. अनिट्) इति धातुः चेति उभौ अपि समानकर्तृकौ। अत्र स्मृधात्वर्थः स्मरणम् पूर्वकालिकमस्ति। किञ्च स्मृधात्वर्थस्य पौनःपुन्यमपि द्योत्यमस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण स्मृधातोः पर्यायेण णमुल् क्त्वा च प्रत्ययौ भवतः। णमुल्पक्षे अनुबन्धलोपे स्मृ अम् इति जाते णमुलः णित्त्वात् अचो ञ्णिति इत्यनेन अजन्ताङ्गस्य वृद्धौ स्मारम् इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञा। ततः कृन्मेजन्तः इत्यनेन अव्ययसंज्ञायाम् औत्सर्गिके एकवचने सुप्रत्यये अव्ययादाप्सुपः इत्यनेन सोः लुकि स्मारम् इति रूपम् भवति। तच्च पदसंज्ञकम् अस्ति। ततः अस्य कृदन्तस्य द्वित्वार्थम् अग्रिमसूत्रमारभ्यते -

[२१.२४] नित्यवीप्सयोः॥ (८.१.४)

सूत्रार्थः - आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्वित्वं स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् एकपदात्मकम्। अनेन सूत्रेण द्वित्वम् विधीयते। नित्यवीप्सयोः इति सप्तमीद्विवचनान्तम्। पदस्य (६/१) इति अधिकारसूत्रम् अपकृष्यते। सर्वस्य (६/१) द्वे (१/२) इति

सूत्रमधिक्रियते। नित्यं च वीप्सा च नित्यवीप्से तयोः नित्यवीप्सयोः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः। अत्र नित्यशब्दस्य पौनःपुन्यम् अर्थः। व्याप्तुम् इच्छा वीप्सा। केनचित् गुणेन कयाचित् क्रियया वा अनेकान् अर्थान् व्याप्य विवक्षा अस्ति चेत् वीप्सा कथ्यते। नित्यवीप्सयोः अर्थयोः द्योत्ययोः सम्पूर्णस्य पदस्य स्थाने द्वे शब्दरूपे आदेशौ भवतः इति सूत्रार्थः। एतेन तस्य कृदन्तपदस्य द्विः आवृत्तिः भवति।

उदाहरणम् - आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेषु अव्ययसंज्ञकेषु कृदन्तेषु च एव सम्भवति। पचति पचति। पठति पठति। इति तिङन्तस्य उदाहरणम्। अव्ययसंज्ञककृदन्तस्य उदाहरण्म् - स्मारं स्मारं नमति शिवम्। स्मृत्वा स्मृत्वा। इति।

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वोक्तप्रकारेण स्मारम् इत्यस्य अव्ययसंज्ञककृदन्तत्वात् स्थानिवद्भावेन पदसंज्ञकत्वात् च नित्यवीप्सयोः इति स्मारम् इत्यस्य द्वित्वे मोऽनुस्वारे स्मारं स्मारं नमति शिवम् इति प्रयोगः सिध्यति।

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च इति योगेन णमुला सह क्त्वाप्रत्ययस्यापि विधानम् कृतमस्ति। अतः क्त्वाप्रत्यये स्मृत्वा इत्यस्य अव्ययसंज्ञकपदत्वात् प्रकृतसूत्रेण द्वित्वे स्मृत्वा स्मृत्वा नमति शिवम् इति प्रयोगोऽपि भवति। एवमन्यत्रापि।

पाठगतप्रश्नाः -४

३२. अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा इति सूत्रेण कः कृत्प्रत्ययो विधीयते।

३३. अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा इति सूत्रे प्राचांग्रहणम् विकल्पार्थम् पूज्यार्थम् वा।

३४. समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यस्य कोऽर्थः।

३५. क्ता -प्रत्ययस्य स्थाने ल्यबादेशविधायकम् सूत्रम् किम्।

३६. आभीक्ष्ण्ये णमुल् च इत्यस्य कोऽर्थः।

३७. नित्यवीप्सयोः इति सूत्रेण किं विधीयते।

३८. आभीक्ष्ण्ये णमुल् च इत्यस्य किम् उदाहरणम्।

पाठसारः

अस्मिन् पाठे तुमुन्प्रत्ययः कस्मिन्नर्थे विधीयते इत्येतत्सम्बन्धिनी चर्चा आदौ विहिता। तुमुन्प्रत्ययविषये पञ्च सूत्राणि सोदाहरणं व्याख्यातानि। ततः भावार्थे घञ्प्रत्ययः कथं विधीयते इत्युक्तम्। तदनन्तरम् अच् -अप् -नङ् -कि इत्येते प्रत्ययाः ससूत्रं व्याख्याताः। तदनु स्त्रीत्वविशिष्टे भावे कर्तृभिन्नकारके च क्तिन् -अ -युच् इत्यादीनाम् प्रत्ययानाम् प्रयोगः कथं भवति इति सविस्तरम् चर्चितम्।

भावेऽपि क्तप्रत्ययो भवति इति कथितम्। ततः प्रकृत्य इति उदाहरणपुरस्सरम् क्त्वाल्यप्प्रत्ययविषयिणी चर्चा विहिता। किञ्च अन्ते स्मारम् स्मारम् नमति शिवम् इत्यत्र कथं णमुल्प्रत्ययो भवतीति प्रदर्शितम्।

पाठान्तप्रश्नाः

१. तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

२. शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

३. तुमन्प्रत्ययविषये लघुप्रबन्धो लेख्यः।

४. भावे घञ्प्रत्ययविषये लघुप्रबन्धो लेख्यः।

५. उपसर्गे घोः किः इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

६. अ प्रत्ययात् इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

७. स्त्रियां क्तिन् इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

८. ण्यासश्रन्थो युच् इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

९. अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

१०. समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

११. समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

१२. आभीक्ष्ण्ये णमुल् च इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

१३. कृष्णं द्रष्टुं याति। भोक्तुम् कालः। भोक्तुम् इच्छति। भोक्तुम् शक्नोति। भोक्तुम् पटुः। अत्र वाक्येषु कथं तुमुन्नन्तस्य प्रयोगः।

१४. पाकः, रागः, करः इत्येतेषाम् रूपसिद्धिः कार्या।

१५. उपाधिः इत्यस्य रूपसिद्धिः कार्या।

१६. प्रश्नः इत्यस्य रूपसिद्धिः कार्या।

१७. चिकीर्षा इत्यस्य रूपसिद्धिः कार्या।

१८. कारणा इत्यस्य रूपसिद्धिः कार्या।

१९. हसितम्, हसनम् इत्यनयोः रूपसिद्धिः कार्या।

२०. भुक्त्वा व्रजति इत्यत्र कथं क्त्वाप्रत्ययः।

२१. प्रकृत्य इत्यस्य रूपसिद्धिः कार्या।

२२. स्मारम् स्मारम् नमति शिवम् इत्यत्र स्मारम् स्मारम् इति प्रयोगः कथम्।

पाठगतप्रश्नोत्तराणि

उत्तराणि-१

१. क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोः तुमुन्ण्वुलौ स्तः।

२. कालार्थेषु उपपदेषु तुमुन्प्रत्ययः स्यात्।

३. इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात्।

४. पर्याप्तिः पूर्णता। तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन् स्यात्।

५. कस्याश्चित् क्रियायाः सिद्धौ यदा अपरा क्रिया क्रियते तदा सा क्रिया पूर्वक्रियायाः कियार्था क्रिया इत्युच्यते।

६. कृष्णं द्रष्टुं याति। कृष्णं दर्शको याति।

७. कालः समयो वेला वा भोक्तुम्।

८. इच्छति भोक्तुम्। वष्टि भोक्तुम्। वाञ्छति भोक्तुम्।

९. पूर्णता।

१०. पर्याप्तः, प्रवीणः, कुशलः, पटुः इत्यादयः पर्याप्तिवचनाः सामर्थ्यवचनाः उपपदशब्दाः।

उत्तराणि-२

११. सिद्धावस्थापन्ना क्रिया भावः।

१२. घञ्।

१३. नलोपः।

१४. एरच् इत्यनेन अच्प्रत्ययः।

१५. ॠवर्णान्तादुवर्णान्ताच्चाप्।

१६. यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् इत्यनेन नङ्प्रत्ययः।

१७. उपसर्गे उपपदे घुसंज्ञकधातोः किप्रत्ययः स्यात् भावे संज्ञाविषयककर्तृभिन्नकारके च।

१८. उपाधिः, विधिः, सन्धिः इत्यादीनि।

उत्तराणि-३

१९. क्तिन्।

२०. कृतिः, स्तुतिः।

२१. प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारः प्रत्ययः स्यात्।

२२. गुरुमतो हलन्तात्स्त्रियामकारः प्रत्ययः स्यात्।

२३. ण्यन्तात् धातोः आस्धातोः श्रन्थधातोश्च युच् प्रत्ययः स्यात् स्त्रीत्वविशिष्टे भावार्थे

संज्ञाविषयककर्तृभिन्नकारकार्थे च।

२४. क्लीबत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात्।

२५. क्लीबत्वविशिष्टे भावे ल्युट् स्यात्।

२६. हलश्च।

२७. अ -प्रत्ययः।

२८. युच्।

२९. नपुंसके भावे क्तः इति क्तप्रत्ययः।

३०. ल्युट् च इति ल्युट्प्रत्ययः।

३१. रामः।

उत्तराणि-४

३२. क्त्वा।

३३. पूज्यार्थम्।

३४. समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात्।

३५. समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्।

३६. पौनःपुन्ये द्योत्ये समानकर्तृकयोः धात्वर्थयोः यः धात्वर्थः पूर्वकाले वर्तमानो भवति तद्वाचकात् धातोः परे णमुल्प्रत्ययः क्त्वाप्रत्ययः च स्यात्।

३७. पदस्य द्वित्वम्।

३८. स्मारम् स्मारम् नमति शिवम्।

॥इति नवविंशः पाठः॥